

Samojedikielten laryngaaliklusiilioppia

JUHA JANHUNEN *Glottal Stop in Nenets*. Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia 196. Helsinki 1986. 202 s.

Voi sanoa, että Juha Janhunen iskee väitöskirjassaan samojedikielten fonologian ja morfonologian sydämeen. Hän mainitsee itsekin nenetsin kieliopin olevan melkein liioittelematta oleellisesti laryngaaliklusiilin kielioppia; laryngaaliklusiili on nenetsin diakronian avain, nenetsi taas vuorostaan on parhaiten tutkittuna samojedikielenä koko samojedilaisen kielikunnan diakronian avain (s. 8).

Ensimmäiset muistiinpanot nenetsin kielestä ovat lähes 400 vuoden takaa, mutta vanhemmat lähteet eivät merkitse laryngaaliklusiilia ollenkaan. Silti ei nenetsin fonologinen rakenne ole sinä aikana mainittavasti muuttunut. Nenetsin laryngaaliklusiilia alettiin kirjata viime vuosisadalla mutta aika epäonnistuneesti, epäjohdonmukaisesti ja epätarkasti. Matias Aleksanteri Castrén otti kuitenkin jo silloin käyttöön tämän laryngaaliklusiilin merkitsemisessä fonologisen periaatteen, jota 1900-luvun puolella lähinnä Grigori Prokofjev jatkoi ja viimeisteli. Toivo Lehtisalo sen sijaan loi nenetsin laryngaaliklusiilin foneettisen merkitsemisen tradition.

Pitkään kestäneen ja osittain yhä vieläkin kestäväen sekaannuksen sai aikaan Natalja Tereštšenko, Neuvostoliiton ansiokkain ja arvovaltaisinkin nenetsin tutkija, kun hän 1950-luvulla asettui sille

kannalle, että tässä kielessä olisikin itse asiassa kaksi laryngaaliklusiilia, jotka ääntyvät toisistaan hieman poikkeavalla tavalla. Hänen näkemykselleen löytyi kannattajia. Toisaalta hänen kantaansa vastaan hyökkäsi Péter Hajdú, joka mielestäni jo silloin onnistui hyvinkin vakuuttavasti osoittamaan, että foneettisesti nenetsissä voi olla vain yksi laryngaaliklusiili. Hajdúkin sai tukijoita, joihin olen itsekin kuulunut, vaikkakin »with diplomatic reservations» kuten Janhunen nimenomaisesti minusta mainitsee (s. 21). »Diplomaattisuudellani» olen tähännyt mm. samaan kuin Janhunen: jonkinlaiset varaukset lienevät paikallaan. Hänkin päätyy näet siihen lopputulokseen, että huomioon on otettava myös sellainen nenetsien kielimuoto, jossa on kaksi artikulatorisesti – mutta ei ehdottomasti auditiivisesti – erilaista laryngaaliklusiilia (s. 23, vrt. myös s. 37–38).

Kirjan ensimmäinen osa tarjoaakin lukijalle tiiviin mutta aukottoman katsauksen kysymyksen historiaan. Toinen kappale on omistettu nenetsin kielen puhujien valtaosan käyttämän tundra-murteen ja siihen perustuvan nenetsin kirjakielen laryngaaliklusiilin fonologiselle kuvaukselle. Kuvaus on monipuolinen ja perusteellinen ja käsittää 123 sivua. Analyysinsä aineiston Janhunen on kerännyt muitten tutkijoiden muistiinpanoista, nenetsin kirjakielellä painetuista lähteistä ja myös suoraan kielenoppailta.

Fonologisen tarkastelun kohteena on Janhusella siis vain yksi, hänen foneettisesti yhdeksi käsittämänsä laryngaaliklusiili (ks. myös s. 37, 45–48). Huomautettakoon erikseen siitä, että hän käyttää aikaisemmista poikkeavaa nenetsin fonologista transkriptiota, jonka tärkeimpinä erikoisuuksina ovat siirrot $'\text{ʔ}'\text{ʔ} \rightarrow q$ (laryngaaliklusiili), $j \rightarrow y$, $z \rightarrow j$, $\delta \rightarrow z$, $\eta \rightarrow h$, $a/\text{ə} \rightarrow a$, $\bar{a}/a \rightarrow A$, $\text{ä}/\text{äe} \rightarrow E$, $\text{e}/\text{ö} \rightarrow \text{ë}$, $i/y \rightarrow \text{ï}$, kirjain + liudenusmerkki $\rightarrow$ kapiteelikirjain (esim. $\text{ń} \rightarrow N$) (ks. ss. 32–33, 145). Käytännöllisistä ja teoreettisista perusteluista huolimatta

nämä muutokset eivät juuri ole avuksi tähänastiseen transkriptioperiaatteen tottuneelle lukijalle.

Janhusen mukaan nenetsin fonologisen systeemin muodostavat syvätasolla segmentit /w p P m M t T s S n N l L r R y x X h a A e o i u/, jotka tuottavat pintatasolla segmentit /w p P b B m M t T d D c C j J s S n N l L r R y k K g G x X h a A e o i u/. Laryngaaliklusiilia ei ole otettu mukaan kumpaankaan luetteloon, jotka määrittyvät 13 distinktiivisen piirteen perusteella ja joissa jokaisella segmentillä on vähintään kaksi distinktiivistä piirrettä (yksi niistä on aina segmenttisyys) (s. 31, 33). Sen sijaan laryngaaliklusiililla /q/ on näitä piirteitä Janhusen mukaan vain yksi ja se on segmenttisyys (siltä puuttuu siis jopa konsonanttisuus) (s. 43–44). Mainittakoon että tarvittaessa tekijä esittää tietoja myös eri foneemien esiintymistajuudesta (esim. s. 42). Fonologiakappaleesta löytyy yhteensä 50 morfonologista sääntöä, jotka antavat hyvin paljon lisätietoa ei ainoastaan nenetsin konsonantistosta vaan myös vokaalistosta.

Samojedologiassa on tiettävästi vakiintunut käytäntö, jonka mukaan nenetsin laryngaaliklusiilin morfonologiset vaihtelut jaetaan kahteen ryhmään: laryngaaliklusiili vaihtelee joko nasaalisen tai ei-nasaalisen konsonantin kanssa. Janhunen tekee analyysinsä pohjalta päätelmän, että oikeutetumpaa olisi jako kolmeen ryhmään. Ensimmäisessä ryhmässä /q/ vaihtelee konsonanttien /d s/ (palataalisissa vartaloissa myös /D S/) kanssa ja katoaa klusiilien edellä. Toisessa ryhmässä vastineina ovat /n h/ (/h/:n sijasta voi pääasiallisesti palataalisissa vartaloissa esiintyä myös /y/); klusiilin edellä on tässä aina nasaali, mutta sen tarkemman asun muokkaa klusiili, esim. /nd/, mutta /hg/. Kolmannessa ryhmässä konsonantteja /m r l b/ seuraava sananloppuinen /q/ katoaa sanansisäiseen asemaan jouduttuaan.

Kahdessa ensimmäisessä ryhmässä, joissa pintatasolla näkyy konsonanttien

kanssa vaihtelussa oleva laryngaaliklusiili, Janhunen olettaa sen lähteeksi syvätasolla samoja tai läheisiä konsonantteja /t s n h/. Kolmannessa ryhmässä olisivat syvätasolla kysymyksessä vartalo-konsonantit /m r l p/, joihin pintatasolla olisi liitetty laryngaaliklusiili.

Kirjan kolmas osa käsittelee ongelmaa historiallis-vertailevasta näkökulmasta. Janhunen lähtee mm. seuraavasta perustellusta samojedikielten uudehkosta jaosta: nenetsi, enetsi, nganasani, selkuppi, kamassi ja matori. Nenetsin päämurteet ovat tundra-, metsä- ja kuollut juratsimurre.

Metsänenetsin laryngaaliklusiili edustaa tundranenetsin laryngaaliklusiilivaihtelujen ensimmäistä ryhmää. Sen sijaan toisen ryhmän asemesta ovat metsämurteessa yhä säilyneet alkuperäiset nasaalit. Kolmannen ryhmän vastineita näyttää metsämurteesta kylläkin löytyvän, mutta epäjohdonmukaisesti, ja lisäksi kyseinen liitetty laryngaaliklusiili esiintyy tässä joskus sanansisäisestikin. Juratsimurteen suppeassa aineistossa ei ole aivan selviä merkkejä laryngaaliklusiilista, mutta Janhunen luulee voivansa välillisesti, muunlaisen kielenaineiston perusteella olettaa, että tilanne saattoi muistuttaa lähinnä metsämurretta.

Enetsin laryngaaliklusiili voi vaihdella kaikkien konsonanttien kanssa, mutta ei ole näyttöä nenetsille luonteenomaisista sandhi-ilmiöistä. Nganasanin laryngaaliklusiili edustaa nenetsin ensimmäistä ryhmää, toisen ryhmän sijasta käytetään vain nasaaleja ja kolmannenkin ryhmän laryngaaliklusiili puuttuu kokonaan. Janhunen kiinnittää huomiota tietoihin, joiden mukaan vähälukuisen enetsin viimeiset puhujat eivät enää käyttäisi laryngaaliklusiilia. Kamassissa on selvästi edusteilla laryngaaliklusiilivaihtelujen ensimmäinen ryhmä, jossa tavataan usein kaksoisesiintymiä laryngaaliklusiili + konsonantti, esim. (Donner) *má'*, mutta (Castrén) *ma'd*. Matorin suppea aineisto ei paljasta selviä laryngaaliklusiilin jälkiä, mutta kamassin ja matorin läheisyys rohkaisee Janhusta olettamaan

niiden samankaltaisuutta tältäkin osin.

Nenetsin laryngaaliklusiilin syvätaso-analyysin myötä Janhunen on ilmeisesti päässyt hyvin lähelle sen historiallista rekonstruktiota. Eikä nenetsin laryngaaliklusiililla voinut luonnollisesti olla vokaalilähdettä, kuten kerran vuonna 1971 erehdyin olettamaan minäkin eräässä itse asiassa kolmannen ryhmän eli ns. liitetyn laryngaaliklusiilin tapauksessa ja josta Janhunen minua ystävällisesti muistuttaa (s. 158).

Kantasamojedin konsonanttifoneemit olivat hänen mukaansa seuraavat: /w p m t c s n N l r y k h/ (s. 157). Janhunen päätyy analyysinsä perusteella siihen, että kantasamojedin konsonantit tuottivat laryngaaliklusiilin eri samojedimurteissa ja -kielissä ilmeisesti näin (s. 164):

Kanta- samoje- di	Selkup	Ngana- san juratsi(?) metsä- nenets	Tundra- nenets	Enets
t		q	q	q
s		q	q	q
c		q	q	q
k		q	q	q
n			q	q
h			q	q
p				q
l				q
r				q
m				q

Kamassin ja (oletettava) matorin laryngaaliklusiili olisi alkuperältään lähellä nganasani-juratsi-metsänenetsin ryhmittymää, mutta Janhusen mielestä todennäköisesti paljon nuorempi ilmiö, mistä kertonee lähdekonsonnanttien osittainen säilyminen kamassin laryngaaliklusiilin jäljessä (esim. 'd ~ '). Mikäli oli olemassa pohjoissamojedin kantakieli, se tunsijo ensimmäisen ryhmän, siis /t s c k/:hon palautuvat laryngaaliklusiiliesiintymät. Myöhemmin syntyi eri kehityksen kautta toinen ryhmä, lähteenä /n h/. Laryngaaliklusiiliutumisen leviäminen vieläkin laajemmalle enetsissä saattaa

liittyä enetsin keskeiseen maantieteelliseen asemaan pohjoissamojedilaisten kielten joukossa.

Samojedikielten erilaisten konsonanttien kehittymistä laryngaaliklusiiliksi Janhunen selittää artikulaation tauonetisellä reduktiolla, joka lähtee vähiten tunnusmerkkisistä konsonanteista ja leviää asteittain yhä mutkikkaampien segmenttien keskuuteen. Hän löytää mahdollisesti laryngaaliklusiilin syntyprosessin yhteyteen kuuluvia seikkoja myös selkupun murteista: tauonetisten nasaalien denasalisaatio ja alkuperäisten klusiilien kombinatorinen nasalisaatio, mikä on johtanut nasaalien ja klusiilien välisen opposition osittaiseen neutralisaatioon. Selkupun kehitystä muistuttaa vuorostaan kamassin laryngaaliklusiilin jäljessä esiintyvä nasaalin ja klusiilin vaihtelu, esim. *o'b ~ o'm*.

Arvostellessaan tätä Janhusen kirjaa Eugen Helimski kirjoittaa, että Janhusen mukaan sananloppuisen laryngaaliklusiilin saa aikaan kolme prosessia: 1. denasalisaatio /n h/ → /t k/; 2. paussin- etinen reduktio /t s k/ → /q/; 3. paussin- etinen laryngaaliklusiilin liittäminen /p m r l/ + /q/. Helimskin mielestä olisi realistisempaa selittää kaikki sananloppuiset laryngaaliklusiilit diakronisesti (ja synkronisestikin) liitetyiksi. Jäisi kaksi prosessia: 1. laryngaaliklusiilin liittäminen jokaisen tauonetisen konsonantin jälkeen; 2. tätä tietä syntyneiden konsonanttiyhtymien /tq sq nq hq/ alkukomponenttien kato. (Ks. Sovetskoje finno-ugrovedenije 1987 s. 309.)

Diakronisella tasolla Janhunen tarkoittaaakin periaatteessa juuri tätä, kun hän samojedikielten laryngaaliklusiilin alkuperää pohtiessaan vaatimattomasti (ja varovasti) kirjoittaa: »One can speculate that there was initially a reduction of the duration and intensity of the explosive phase of the affected segments. The explosive phase was perhaps replaced by a laryngeal constriction, which, after the loss of the segmental distinctions in the implosive phase, received the status of an independent

Kirjallisuutta

phoneme. The primary mechanism might, thus, have been the same as that observed synchronically in the Nenets glottal stop addition process.” (s. 165).

Teoksen lopussa on liitteitä, joista mielenkiintoisin lienee valikoima taivutusparadigmojen syvä- ja pintatason fonologisointeja.

Tämä Juha Janhusen kirja on näkyvintä jälkeä, mitä viime vuosina samojedologian kentällä on saatu aikaan. Tästä lähtien samojedikielten syn- ja diakronisen fonologian ja morfonologian tutkija ei voi jättää sitä huomiotta. Teos tulee epäilemättä ennen pitkää vaikuttamaan suomalais-ugrialaistenkin kielten tutkimukseen. Janhusen käyttämien tutkimusmenetelmien osalta voin vain liittyä siihen näkemykseen, jonka akateemisena vastaväittäjänä toiminut Robert Austerlitz ilmaisi muistaakseni suunnilleen näin: Janhusen ei tyydy johonkin tiettyyn yhteen metodiin vaan käyttää useampia sen mukaan, mikä kulloinkin tuottaa parhaan tuloksen. Ja tulos on epäilemättä mitä parhain.

AGO KÜNNAP